

Michał PROKSA¹

JESZCZE O DALEKICH ANALOGIACH DO ROTUNDY ŚW. MIKOŁAJA W PRZEMYŚLU

Rotunda św. Mikołaja, której relikty zostały odkryte pod prezbiterium katedry ob. łac. w Przemyślu, mieści się w licznej grupie budynków centralnych o złożonym programie przestrzennym z nawą i otaczającym ją pierścieniu ambitu, ponad którym znajdowała się galeria emporowa. Taka forma pojawia się w IV w. w kręgu fundacyjnym Konstantyna Wielkiego, Heleny i Konstancji. O analogiach europejskich i na terenie Palestyny była już mowa we wcześniejszych pracach. Omawiano obiekty w Rzymie (baptysterium św. Jana na Lateranie i mauzoleum S. Constanza) oraz na terenie Palestyny (kościół Grobu Świętego). Do największych obiektów powstałych na przełomie IV/V w. należy kościół św. Wawrzyńca (San Lorenzo) w Mediolanie. Wzorem dla autorów wielu realizacji był kościół Sergiusza i Bakchusa w Konstantynopolu, który wraz z Hagia Sophia należy do najwybitniejszych budowli wczesnochrześcijańskich. Świątynie te składały się z trzech elementów: kolistej nawy przekrytej kopułą, narteksu i atrium. W niniejszej pracy zostaną omówione realizacje gruzińskie i armeńskie, które dowodzą, że docierała tam idea budowli centralnej, co można zapewne wyjaśnić wczesnym okresem dominacji chrześcijaństwa w Gruzji i Armenii. Opisane kolejne przykłady założeń centralnych wczesnych świątyni chrześcijańskich jeszcze raz potwierdzają powszechność tego typu rozwiązań w okresie od IV do XIV wieku. Dalsze studia, zarówno terenowe, jak i gabinetowe, zapewne ujawnią kolejne przykłady.

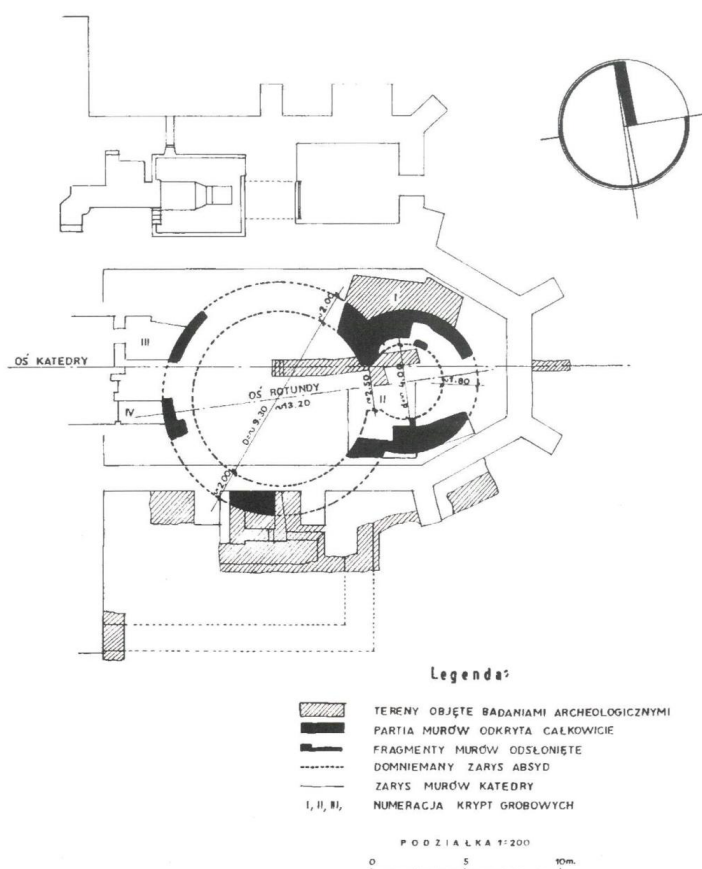
Słowa kluczowe: rotunda, ambit, baptysterium

Relikty rotundy znajdujące się pod prezbiterium katedry ob. łac. w Przemyślu odkrył w 1961 r. A. Kunysz. Pierwsze wyniki badań nad tym obiektem zostały szybko opublikowane². Wtedy też przygotowano wstępny rzut poziomy

¹ Michał Proksa, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, tel. 17 8651001, e-mail: mopro@prz.edu.pl

² A. Kunysz, J.T. Frazik, *Badania archeologiczne na terenie Przemyśla w roku 1961*. Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961, Rzeszów 1961, s. 6-12; J.T. Frazik, *Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotychczasowych badań*. Biuletyn Historii Sztuki, t. 24, nr 2, 1962, s. 222-225; tenże, *Technika muru rotundy na placu katedralnym w Przemyślu i uwagi z tym związane*. Czasopismo Techniczne, R. 67, 1962, s. 28-33; A. Kunysz, *Wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta w roku 1961*. Rocznik Przemyski, t. IX, 1962, z. 2, s. 352-361; tenże, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na terenie Przemyśla w rejonie Starego Miasta*, Rocznik Województwa Rzeszowskiego, t. III, Rzeszów 1963, 294-301.

budowli (rys. 1.) oraz dokonano analizy odkrytych murów i źródeł historycznych³. Odkryciem zainteresowali się również badacze ukraińscy i rosyjscy (J. Bałyk, W. Aulich, W. Petryk, O.M. Joannisjan), którzy łączyli obiekt z architekturą ruską lub wpływami polskimi na architektoniczną szkołę halicką, datując go na XI w. Późniejsze poglądy wypowiedane przez badaczy polskich umieszczały obiekt w szerokim kontekście chronologicznym od XI do XIII w., od czasów panowania Bolesława Szczodrego do Leszka Białego i Kolomana króla węgierskiego.

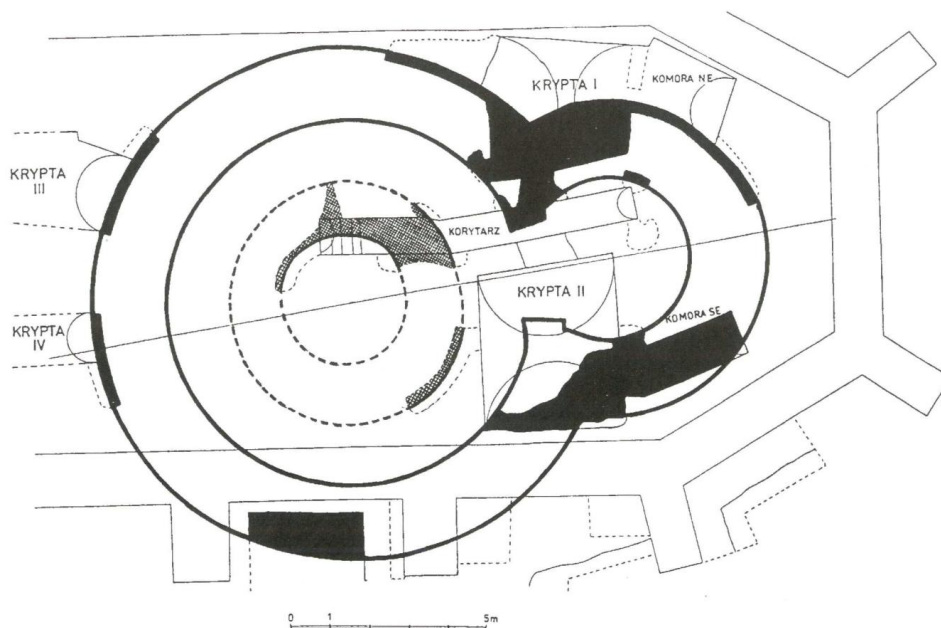

Rys. 1. Przemyśl – rotunda św. Mikołaja, plan R. Halickiego (wersja uproszczona), za Z. Pianowski i M. Proksa

Fig. 1. Przemyśl – St. Nicolas' Rotunda, R. Halicki's plan (simplified version), from Z. Pianowski and M. Proksa

³ Pełny opis prac badawczych i próby ich interpretacji zamieszczono w: Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006*. Rzeszów 2008; tam też podstawowa literatura.

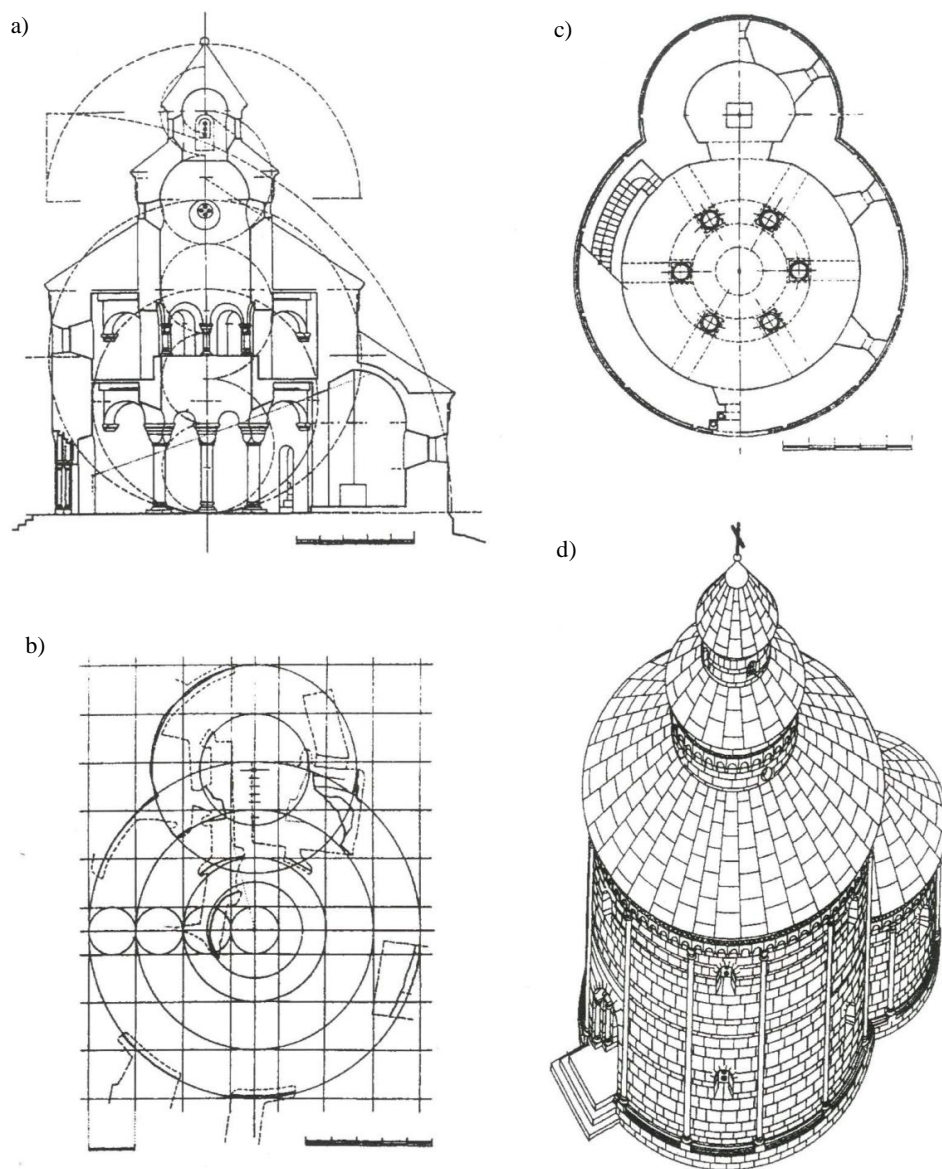
Terenowe studia archeologiczno-architektoniczne przeprowadzone przez Z. Pianowskiego i M. Proksę przyniosły nieoczekiwane rezultaty dotyczące głównie elementów muru wewnętrznego. Podana przez A. Kunysza informacja o posadzce „z dzikiego kamienia” była nieprawdziwa, gdyż rzekoma posadzka okazała się murem kamiennym na glinianej zaprawie otaczającym krąg wewnętrznej średnicy około 3 m, usytuowany centralnie do murów magistralnych rotundy (rys. 2.). Wobec tego postawiono tezę, że wewnętrzny pierścień fundamentu w obrębie kołowego kościoła stanowi podstawę pod kolumnadę obejścia. Obserwacja ta pozwoliła na próbę rekonstrukcji bryły i programu przestrzennego. Mimo że pierwszej rekonstrukcji dokonał J. Dyba⁴, rekonstrukcja autorstwa Z. Pianowskiego i M. Proksy weszła na trwałe do literatury, znalazła się nawet na nowych drzwiach prowadzących do przemyskiej katedry (rys. 3.).

Rys. 2. Przemyśl – rotunda św. Mikołaja, stan badań do 2001 r. wg Z. Pianowskiego i M. Proksy, rys. K. Musiał

Fig. 2. Przemyśl – St. Nicolas' Rotunda, State of research until the year 2001, by Z. Pianowski and M. Proksa. Fig. K. Musiał

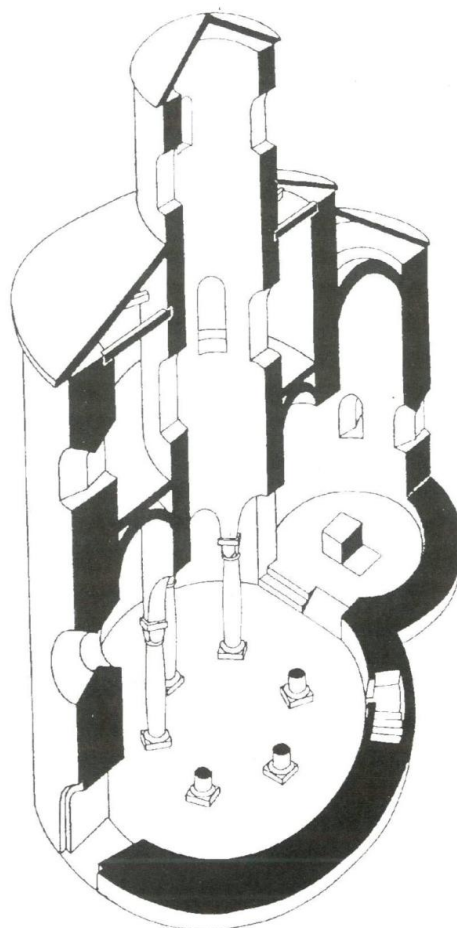
⁴ J. Dyba, *Etnokonfesijna prinaložnost rotund X-XIII ST. ukraiŃsko-polskogo ta ukraiŃsko-ugorskogo porubizija*. Narodoznawczy Zozhiti 2/2000, s. 222-227; tenże, *Architektura rotundy św. Mikołaja w Peremiszli*. Drogobickij Krajeznawczij Zbirnik, VI, 2002, s. 66-79.

Rys. 3. Przemyśl – rekonstrukcja rotundy św. Mikołaja według J. Dyby (2002 r.): a) przekrój poprzeczny, b) próba ustalenia modułu architektonicznego, c) rekonstrukcja planu, d) aksonometria bryły świątyni, za Z. Pianowski i M. Proksa

Fig. 3. Przemyśl – reconstruction of St. Nicolas' Rotunda by J. Dyba (2002): a) cross-section, b) attempt at determination of the architectural model, c) plan reconstruction, d) axonometry of church structure, from Z. Pianowski i M. Proksa

Obiekt składa się z podkowiastej absydy o średnicy około 4 m przechodzącej przez wyodrębniony występem łuk tęczyowy w kolistą nawę o średnicy około 9,5 m (rys. 4.).

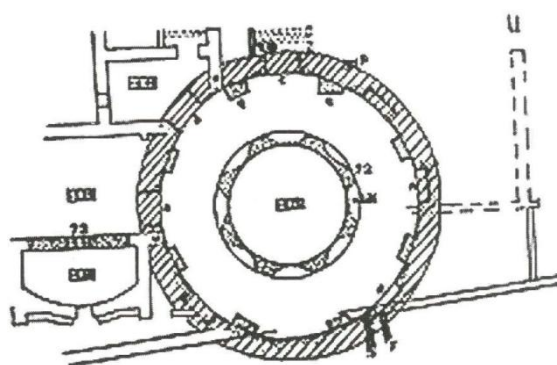
Rys. 4. Przemyśl – rotunda św. Mikołaja, próba rekonstrukcji według Z. Pianowskiego i M. Proksy

Fig. 4. Przemyśl – St. Nicolas' Rotunda, attempt at a reconstruction by Z. Pianowski and M. Proksa

Wobec niezachowania partii nadziemnej lokalizacja wejścia do świątyni jest czysto teoretyczna – wejście mogło się znajdować na osi absydy/prezbi-terium od zachodu lub od południa, natomiast ze względu na konfigurację terenu mało prawdopodobna jest jego lokalizacja od północy. Krąg wewnętrzny muru mimo różnic technologicznych należy do tego samego założenia architektonicz-nego, a łączenie go z okrągłą wieżą wzniesioną przed budową rotundy lub już po jej dezolacji, a tym bardziej ze starszą rotundą według dzisiejszego stanu wiedzy jest mało prawdopodobne. Wobec tego w pracy będziemy się opowiadać za jed-noczesnym postawieniem wewnętrznego pierścienia i murów magistralnych,

a pierścień ten uważać za mur pod kolumnadę ambitu. Podczas rekonstrukcji zastosowano wariant sześciopodporowy (filary lub kolumny), gdyż przy czterech podporach zastosowano by raczej fundamenty punktowe, większa zaś liczba podpór (rys. 8.) zmniejszyłaby ilość światła w części centralnej. Przyjmując obecność ambitu w nawie, zrekonstruowano nad nim dookolną galerię doświetloną zarówno oknami zewnętrznymi, jak i przepruciami do części środkowej. Zwieńczeniem budowli była zapewne latarnia, również przepruta otworami doświetlającymi. Jest mało prawdopodobne, aby kolumnada mogła dźwigać jedynie wieżę latarniową, gdyż dla uzyskania lepszego doświetlenia wystarczyłoby wykonać drugi rząd okien w murze magistralnym. Nieprawdopodobna jest również teza o przeznaczeniu kolumnady do dźwigania jedynie więźby dachowej, do tego bowiem wystarczyłby środkowy filar. Dodanie galerii emporowej w świątyni niezwiązanej z działalnością dworu i ulokowanej u stóp grodu można tłumaczyć jedynie koniecznością schronienia się większej liczby mieszkańców grodu (większa powierzchnia) w razie niebezpieczeństwa. Refugialna funkcja wczesnośredniowiecznych kościołów była powszechna, np. kościoły św. Andrzeja w Krakowie i „cerkiew zamkowa” w Sandomierzu pełniły funkcje schronienia podczas najazdów tatarskich. Przykładem może być również często cytowany spór o wykorzystanie empory kościoła w Potvorovie w Czechach⁵.

Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych rotundy⁶ pozwalają na opisaną próbę rekonstrukcji oraz umieszczenie obiektu wśród licznej grupy budynków centralnych o złożonym układzie przestrzennym, którego głównym elementem był podział na nawę i otaczający ją pierścień ambitu, ponad którym znajdowała się galeria emporowa. Najstarsze budowle centralne z dookólnym obejściem datowane na IV w. należą do kręgu fundacyjnego Konstantyna, Heleny i Konstancji. W Rzymie jest to baptysterium św. Jana na Lateranie (rys. 5., 6.) i mauzoleum S. Constanza (rys. 7.), w Palestynie zaś kościół Grobu

Rys. 5. Rzym – Baptysterium na Lateranie (faza I), według B. Filarskiej

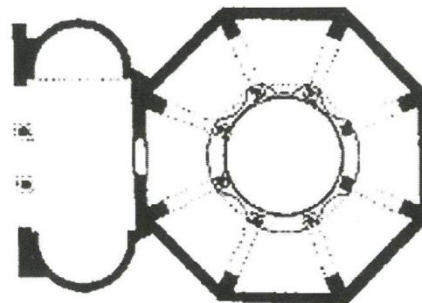
Fig. 5. Rome – Baptistery of St John Lateran (phase 1), by B. Filarska

⁵ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 245-247, 356 i nn.

⁶ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemysła...*, op.cit.

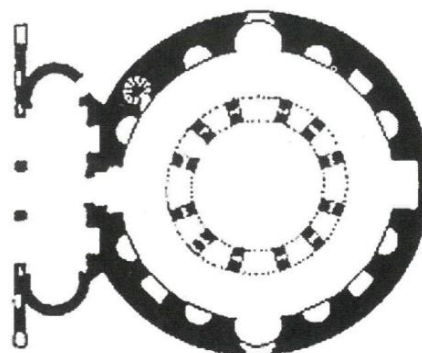
Rys. 6. Rzym – baptysterium św. Jana na Lateranie (faza II), według W. Katchatrian

Fig. 6. Rome – baptistery of. St John Lateran (phase II), by W. Katchatrian

Rys. 7. Rzym – S. Contanza, według A. Isabelle

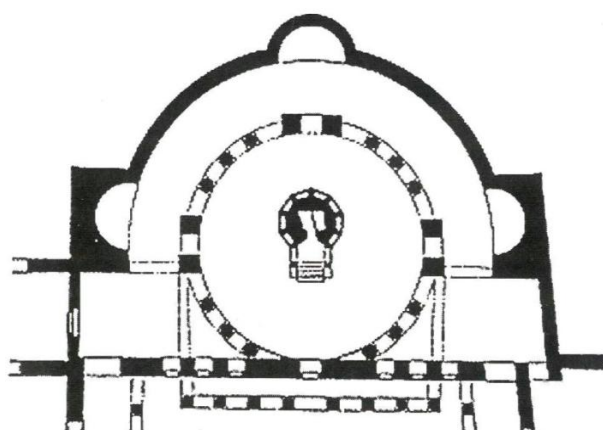
Fig. 7. Rome – S. Contanza, by A. Isabelle

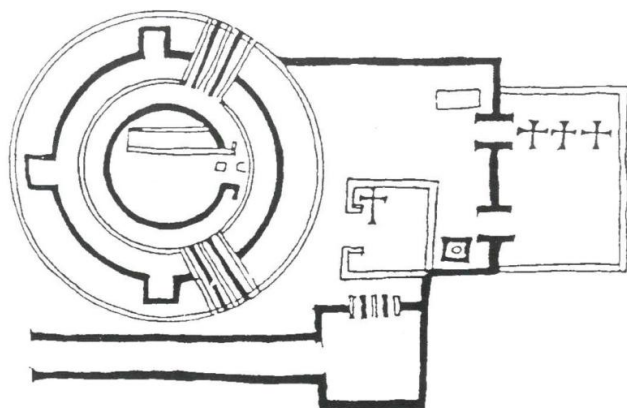

Świętego (Anastasis) i Kościół Wniebowstąpienia (Inbomon) na Górze Oliwnej w Jerozolimie oraz Kościół nad Skałą Narodzenia Pańskiego w Betlejem (rys. 8-11.).

Rys. 8. Jerozolima – Kościół Grobu Świętego (*Anastasis*) – rekonstrukcja rzutu świątyni konstantyńskiej z IV w., według R. Krautheimer

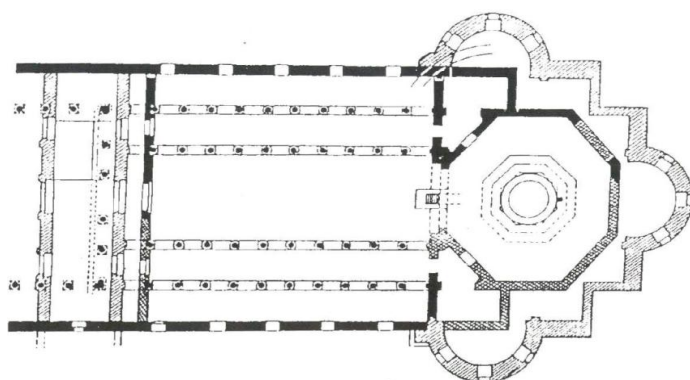
Fig. 8. Jerusalem – Church of the Holy Sepulchre (*Anastasis*) – reconstruction of Constantinian church section from the 4th century, by R. Krautheimer

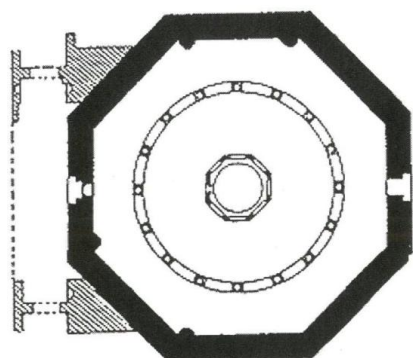
Rys. 9. Jerozolima – Kościół Grobu Świętego (*Anastasis*), IX-wieczny przerys szkicu Arkulfa z ok. 680 r., za A. Grzybkwskim

Fig. 9. Jerusalem – Church of the Holy Sepulchre (*Anastasis*). 9th century's redrawing of Arkulf's draft from ca. 680 AD, from A. Grzybkwski

Rys. 10. Betlejem – Kościół nad Skałą Narodzenia, według O. Grabar

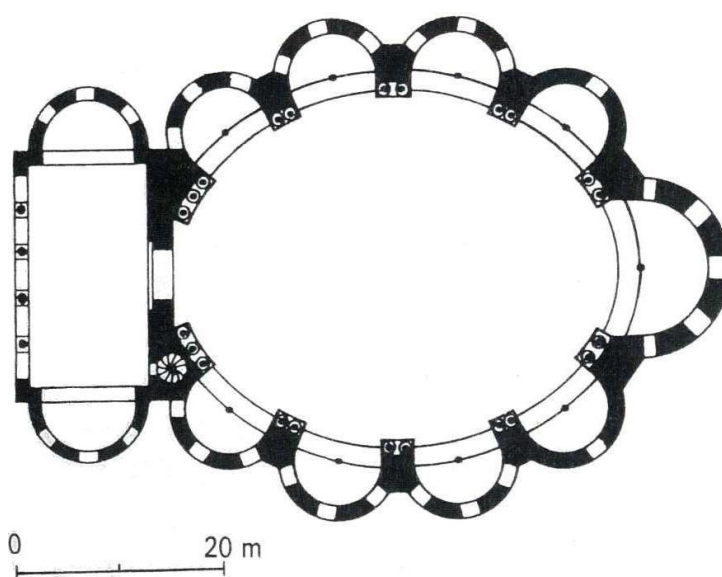
Fig. 10. Bethlehem – Church of the Holy Sepulchre, by O. Grabar

Rys. 11. Jerozolima – Kościół Wniebowstąpienia (*Inbomon*) na Górze Oliwnej, według O. Grabar

Fig. 11. Jerusalem – Church of the Ascension (*Inbomon*) on the Mount of Olives, by O. Grabar

Od V wieku znacznie się zwiększyła liczba wznoszonych świątyń na terenie Europy, łącznie z Wyspami i Skandynawią. Lista zacytowanych już przykładów⁷ zostanie rozszerzona o kolejne realizacje. Być może do tej grupy można włączyć zbudowany w Kolonii w czwartej ćwierci IV w. (ok. 380), włączony później w obręb świątyni romańskiej Sankt Gereon (rys. 12.), mimo że nie udało się zrekonstruować ambitu. Świątynią centralną jest kościół św. Wawrzyńca (San Lorenzo) w Mediolanie zbudowany zapewne w końcu IV w. (do 420 r.?) (rys. 13.).

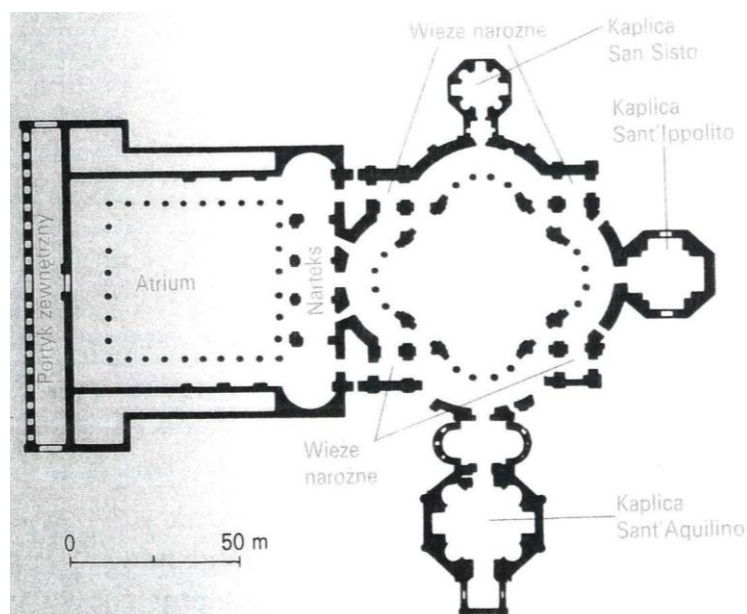

Rys. 12. Kolonia – plan kościoła o nieznanym wezwaniu z ok. 380 r. w obrębie kościoła Sankt Gereon, za Pedro de Palol

Fig. 12. Cologne – plan of a church of unknown dedication from ca. 380 AD within St. Gereon's Church, from Pedro de Palol

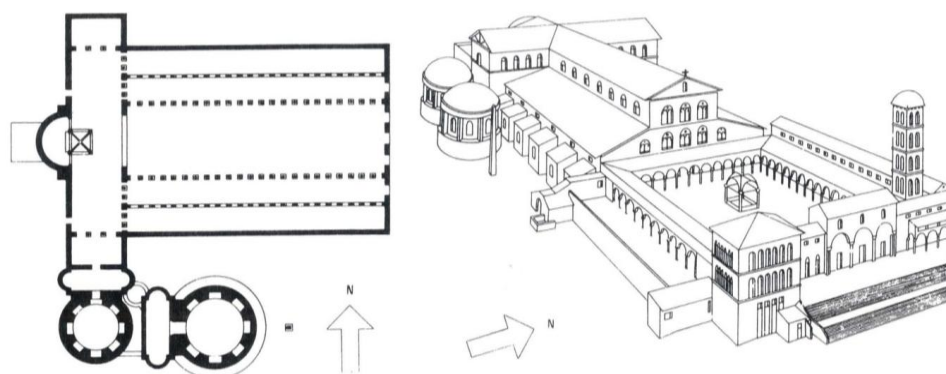
Również do północnego ramienia transeptu bazyliki św. Piotra na Watykanie dobudowano dwie kaplice centralne pełniące funkcje mauzoleum i baptysterium (rys. 14.).

⁷ Z. Pianowski, M. Proksa, *Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996-1998*. Przemyśl 1998; Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, op. cit.

Rys. 13. Mediolan – plan kościoła San Lorenzo, za Pedro de Palol

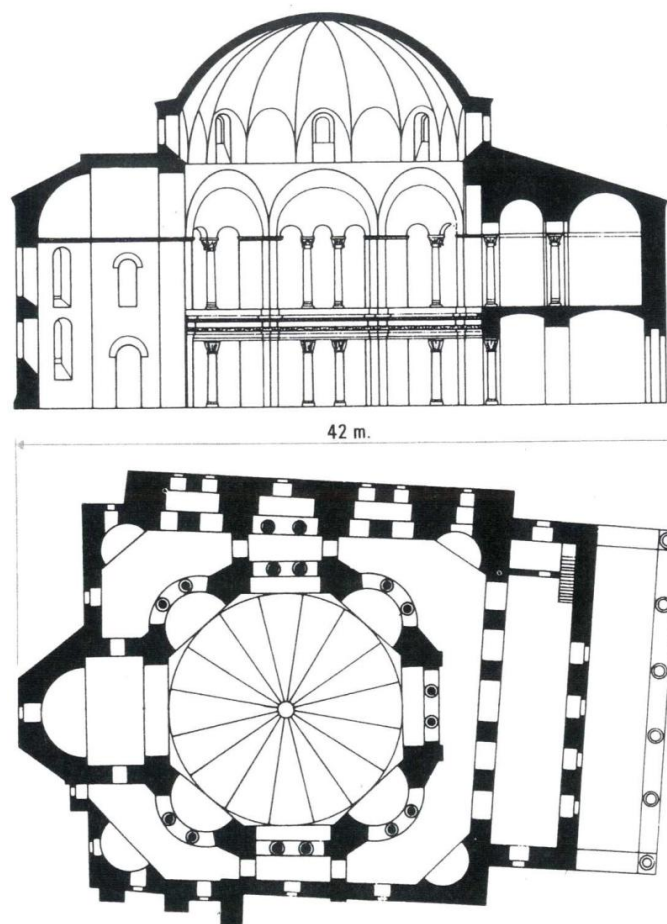
Fig. 13. Milan – plan of San Lorenzo, from Pedro de Palol

Rys. 14. Rzym – rekonstrukcja planu i bryły dawnej bazyliki św. Piotra w Watykanie, za Pedro de Palol

Fig. 14. Rome – reconstruction of the plan and structure of St. Peter's Basilica in Vatican City, from Pedro de Palol

Budowlą, która mogła stać się przykładem dla wielu późniejszych realizacji był kościół św. Sergiusza i Bakchusa w Konstantynopolu (rys. 15.). Zbudowano go w latach 30. VI w. z centralnie ulokowaną, przekrytą kopułą nawą, wokół

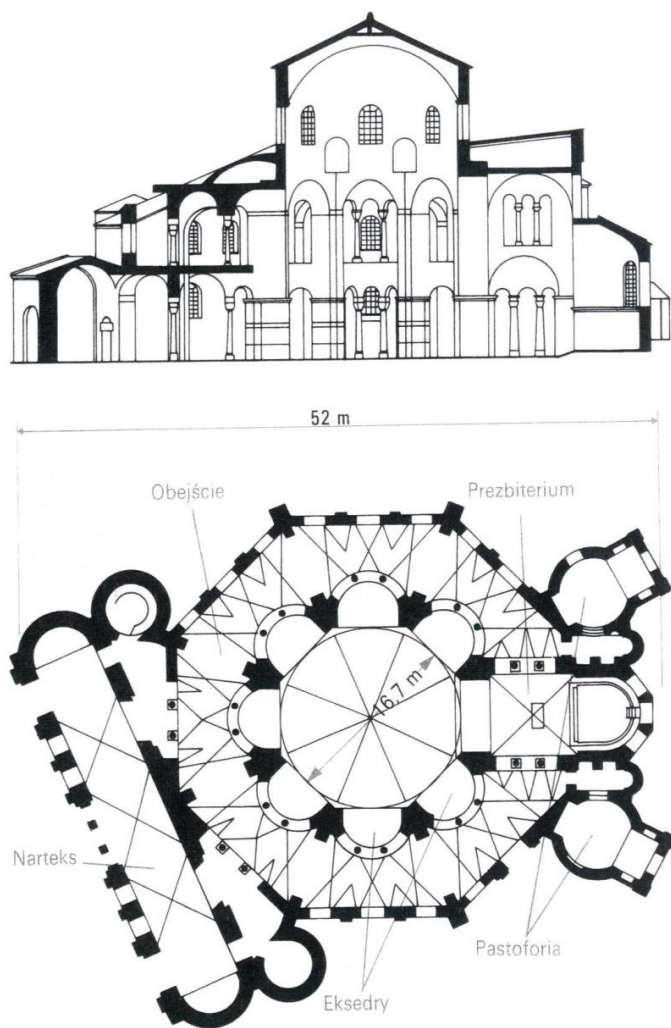

Rys. 15. Konstantynopol – przekrój podłużny i plan kościoła św. Sergiusza i Bakchusa, za J. Pijoan

Fig. 15. Constantinople – longitudinal section and plan of the Church of the Saints Sergius and Bacchus, from J. Pijoan

której biegł dwukondygnacyjny ambit. Wraz z kościołem Hagia Sophia należy on do najwybitniejszych wczesnochrześcijańskich realizacji. Budowa kościoła św. Witalisa (San Vitale) w Rawennie (rys. 16.) była zapewne inspirowana przez świątynię Konstantynopola. Fundatorami byli biskup Eklezjusz i bankier Julianus. Centralną część świątyni stanowi sklepiony ośmiobok z siedmioma eksedrami otwartymi tryforiami na dwukondygnacyjne obejście. Eksedry wyraźnie zwiększały powierzchnię nawy, a przepnięcia kolumnowymi arkadami komunikowały nawę z ambitem. Ciąg obejścia został przerwany od wschodu dostępem do prezbiterium zamkniętego trójbocznie. Poszerzanie nawy kosztem innych

części świątyni – w analizowanym przypadku kosztem obejścia – było charakterystyczne dla chrześcijańskiej architektury bizantyjskiej.

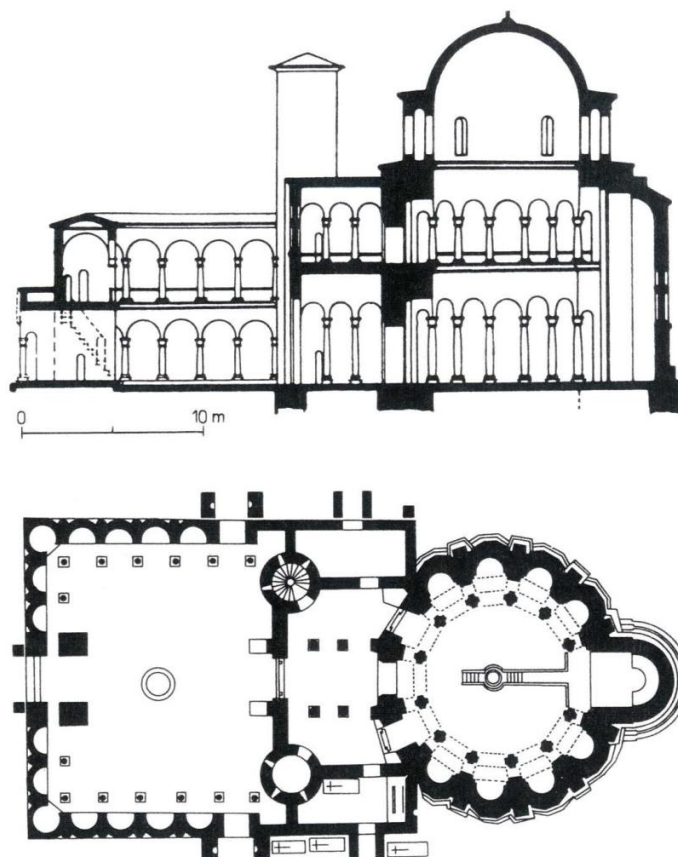

Rys. 16. Rawenna – przekrój podłużny i plan kościoła San Vitale, za J. Pijoan

Fig. 16. Ravenna – longitudinal section and plan of San Vitale Church, from J. Pijoan

Na przełomie IX i X w. centralną świątynię zbudował car Symeon w założonej przez siebie nowej stolicy Bułgarów w Presławiu. Uważana do niedawna za główną świątynię pałacową, zwaną Okrągłą Cerkwią lub Złotą Cerkwią, za-

chowana we fragmentach, składała się z trzech elementów: kolistej nawy (10,5 m) przekrytej kopułą, narteksu i atrium (rys. 17.).

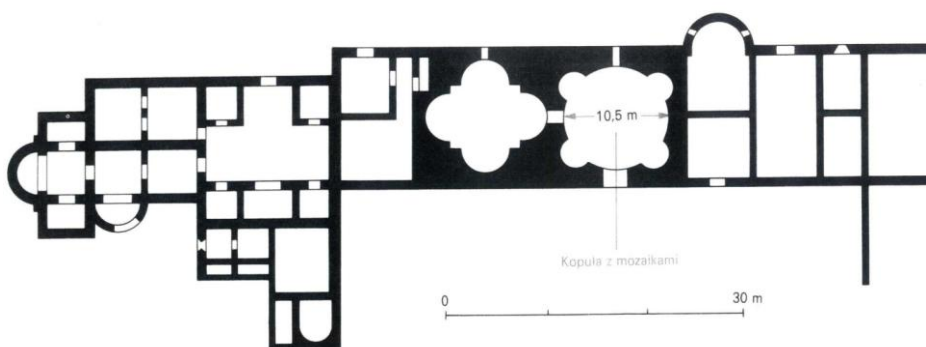
Rys. 17. Presław – okrągła Cerkiew, za M. Machowski

Fig. 17. Preslav – circular Orthodox Church, from M. Machowski

Wnętrze nawy z amboną w środku otaczają dwie grupy eksedr, a od wschodu ulokowano czworoboczne prezbiterium zamknięte absydą. Obejście nawy tworzyło dwanaście kolumn, którym odpowiadały zewnętrzne lizeny. Narteks flankowany z dwiema okrągłymi wieżami (w jednej z nich ulokowano klatkę schodową) zaopatrzone w empore przeznaczoną dla cara i jego świty. Być może wzorem była kaplica akwizgrańska (starsza o wiek) Karola Wielkiego lub któryś z niezachowanych kościołów w Konstantynopolu⁸.

⁸ Z. Pianowski, *Sedas regni principal es. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*. Kraków 1994, s. 145.

Wczesną realizacją jest mauzoleum w Centcelles koło Tarragony w Hiszpanii (rys. 18.) budowane (według tradycji) dla Konstansa, syna Konstantyna Wielkiego ok. połowy IV w. W dużym zespole obejmującym rezydencję, termy oraz inne budowle znajdowały się komory grobowe, a niektóre z elementów mogły mieć charakter budowli centralnych, choć podczas realizacji nie zachowano czysto formalnego podobieństwa bądź też nie dało się go zrekonstruować⁹.

Rys. 18. Centcelles k. Tarragony – mauzoleum z połowy IV w., za Pedro de Palol

Fig. 18. Centcelles near Tarragona – mausoleum from mid-4th century, from Pedro de Palol

Jedną z ostatnich centralnych świątyń z dookólnym ambitem w ciągu rozwojowym trwającym całe tysiąclecie (IV-XIV w.) jest cerkiew w Ravanicy (1376-1381)¹⁰ (rys. 19.) w Serbii. Świątynia ta została zbudowana na planie prostokąta, gdzie od północy i południa zaprojektowano półkoliste aneksy z przeprutymi otworami wejściowymi. Zbudowana przez księcia Łazarza należy do grupy świątyń charakterystycznych dla wczesnej architektury Macedonii, a wnętrza ołtarzowe (również od wschodu) nadają jej plan trójliścia. Dominantę stanowi pięć kopuł z długimi otworami okiennymi doświetlającymi wnętrza.

Budowle centralne pojawiają się wcześniej również na terenie Gruzji¹¹ i Armenii¹². Gruzja o starych tradycjach państwowych wykształciła swoisty obraz kulturowy o własnym obliczu, ale wyraźnych wpływach zarówno bizantyjskich i perskich, później arabskich, jak i chrześcijańskich; obok Bizancjum była drugą potęgą chrześcijańską na Bliskim Wschodzie. Początki sztuki średniowiecznej należy wiązać z przyjęciem chrześcijaństwa przez króla Iberii Mirjana w IV w., kiedy to zaczęto budować pierwsze kościoły z ciosanych kamieni.

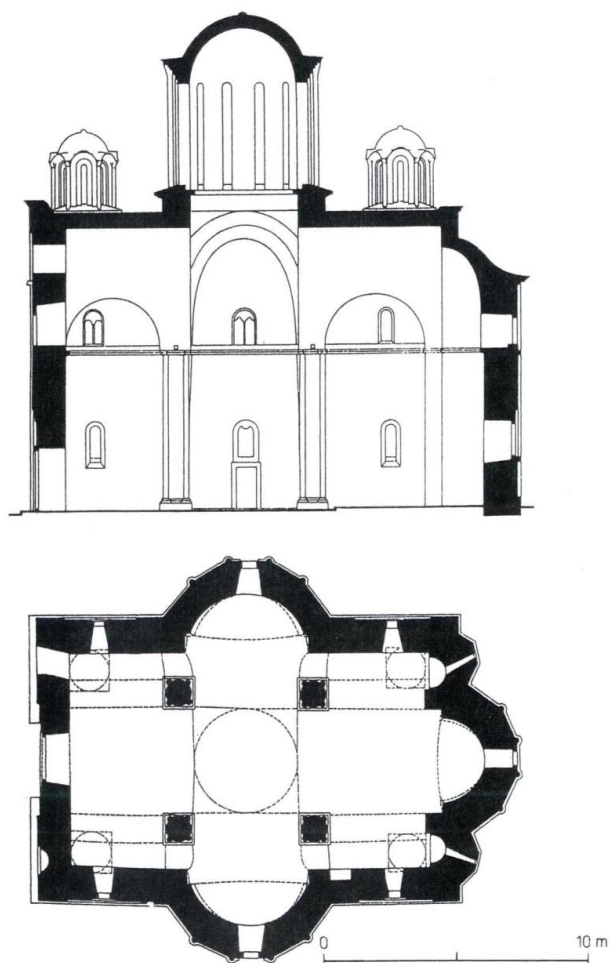
⁹ P. de Palol, *Wczesnochrześcijańska Sztuka Zachodu*, [w:] *Sztuka Świata*, t. 3, Warszawa 1993, s. 40.

¹⁰ M. Machowski, *Ekspansja sztuki bizantyjskiej. Sztuka Bałkanów i Rusi*, [w:] *Sztuka Świata*, t. 3, Warszawa 1993, s. 157.

¹¹ A. Lewicka-Morawska, *Sztuka dawnej Gruzji*, op.cit.

¹² P. Trzeciak, *Sztuka dawnej Armenii*, op.cit.

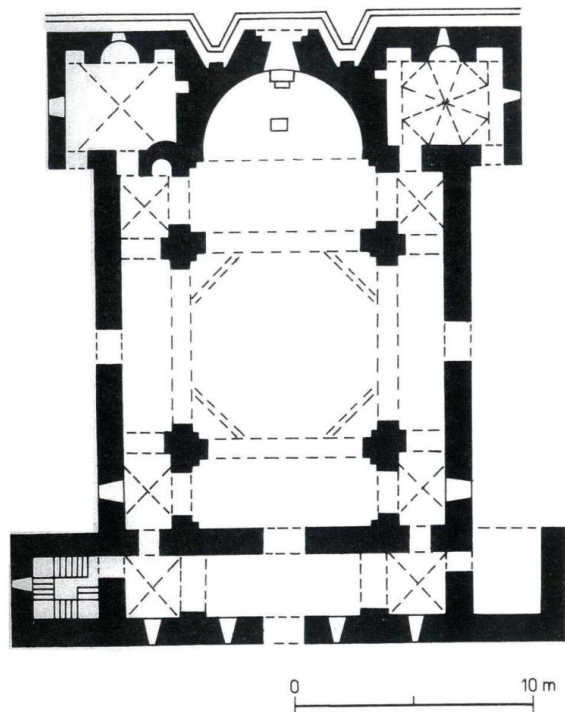
W V stuleciu wykształcił się typ gruzińskiej bazyliki trójnawowej rozwijający się do X w. z powszechnie znaną, wczesną katedrą w Bolnisi. Najbardziej charakterystyczną formą architektury Gruzji jest budowla krzyżowo-kopułowa. Wzorem dla kolejnych realizacji była świątynia w Dźwari w Mcchecie, tetra-konchos zbudowany na przełomie VI i VII w., będący fundacją monarszej rodziny iberyjskiej. Wybitnymi dziełami są kościoły w Cromi (626-635) (rys. 20.), Bana (VII lub koniec IX w.) (rys. 21.) i Nikoremindzie (około 1014)¹³ (rys. 22.).

Rys. 19. Ravanica – przekrój podłużny i plan cerkwi, za M. Machowskim

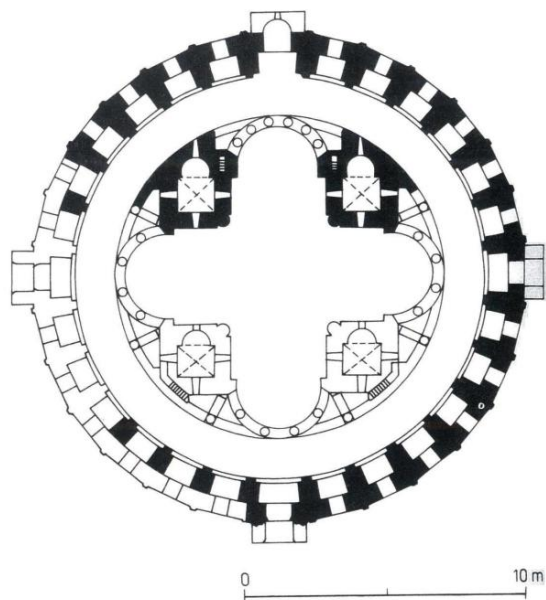
Fig. 19. Ravanica – longitudinal section and plan of the Orthodox Church, from M. Machowski

¹³ C. Mango, *Architettura bizantina*, b.m., 1976.

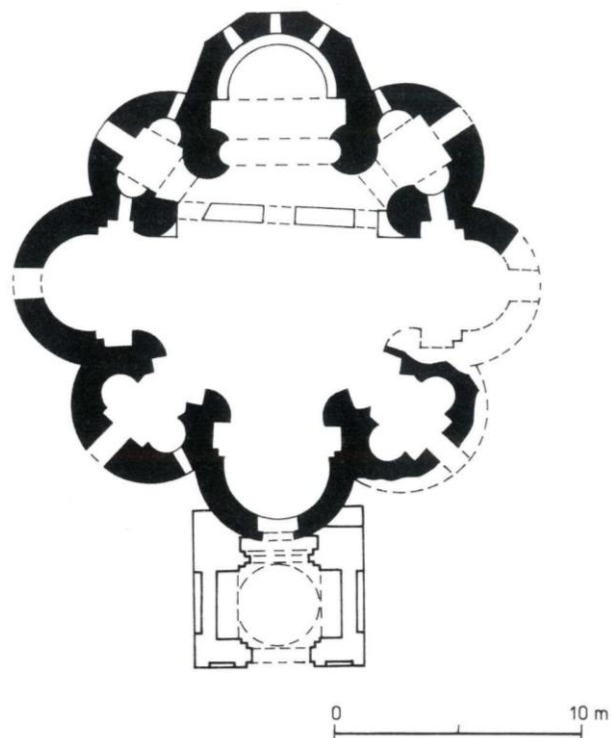
Rys. 20. Cromi – plan kościoła, za A. Lewicką-Morawską

Fig. 20. Cromi – plan of the church, from A. Lewicka-Morawska

Rys. 21. Bana – plan kościoła, za A. Lewicką-Morawską

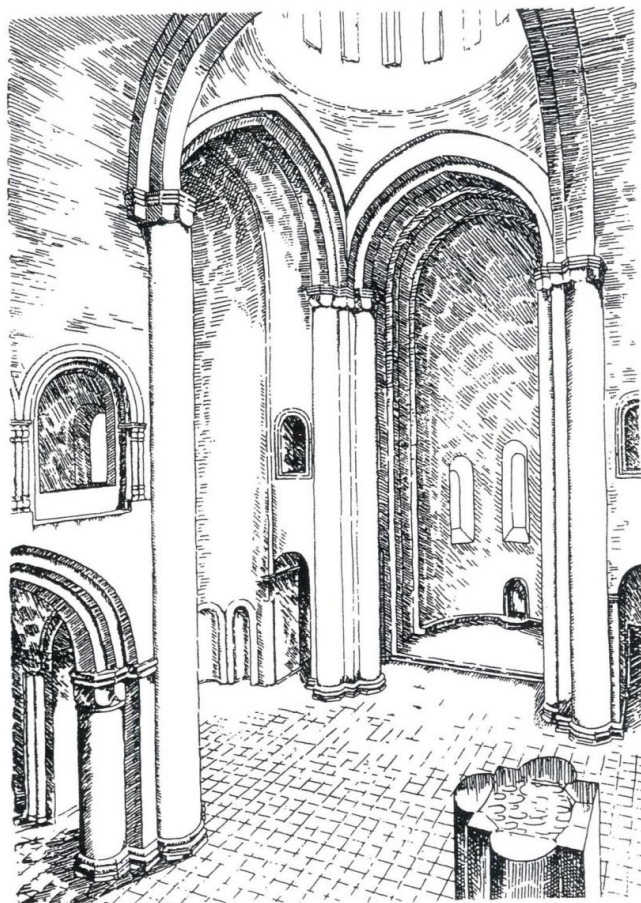
Fig. 21. Bana – plan of the church, from A. Lewicka-Morawska

Rys. 22. Nikorcminda – plan kościoła, za A. Lewicką-Morawską

Fig. 22. Nikorcminda – plan of the church, from A. Lewicka-Morawska

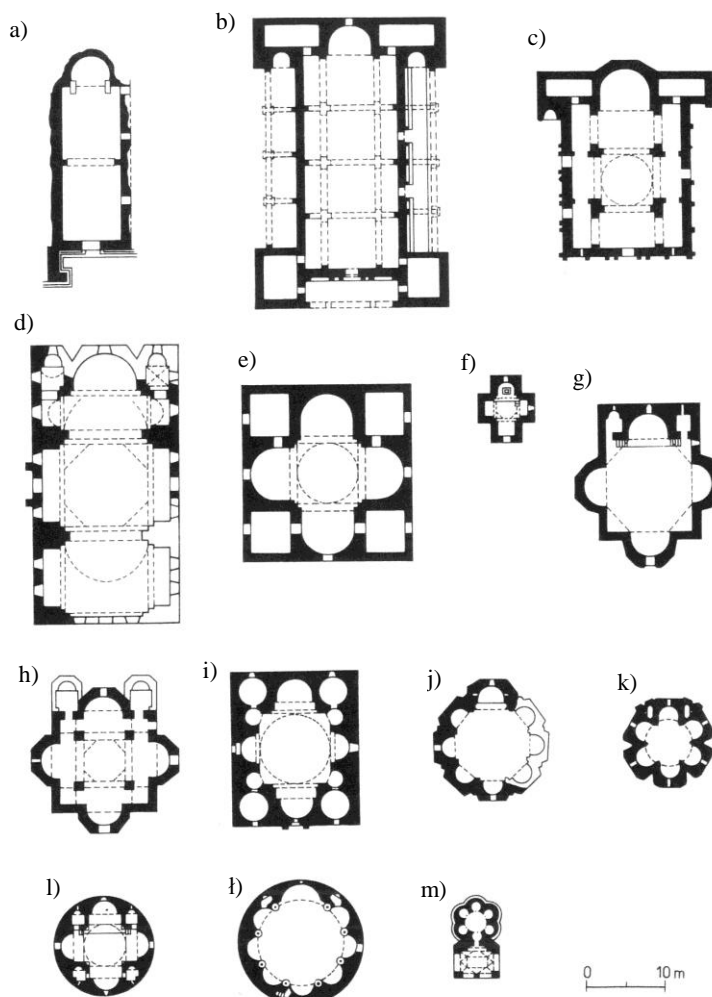
Dwa z nich posiadają narteksy, które nie występują na obszarze sąsiedniej Armenii. Natomiast ukształtowanie elewacji wschodniej kościoła w Cromi jest zupełnie wyjątkowe i niespotykane. Absyda ołtarzowa tej świątyni należy do pierwszych w Gruzji zdobionych polichromią: przedstawia wizerunek Chrystusa i świętych o cechach zarówno bizantyjskich, jak i gruzińskich. Najwspanialszym pod względem konstrukcyjnym jest tetrakonchos wpisany w okrąg i otoczony kolistym ambitem w Bana. Kopułę dźwigają ściany pomieszczeń ulokowanych między ramionami krzyża, a emporie otwierają się do wnętrza podwójnymi arkadami na masywnych i intensywnie rzeźbionych kapitelach. Plan trójliścia otrzymał kościół w Alawerdi w Katechii zbudowany ok. 1040 r.; rzut podłużny powiązany z założeniem centralnym. Jeśli dodać do tego katedrę w Kutaisi, to otrzymamy wyraźnie rysującą się grupę katedr o programie przestrzennym ukształtowanym przez kopułę na wysokim bębnie dźwiganym przez filary podkopułowe (rys. 23.).

Rys. 23. Alaverdi w Kachetii – wnętrze kościoła (około XI w.), za A. Lewicką-Morawską

Fig. 23. Alaverdi in Kakheti – interior of the church (ca. 11th century), from A. Lewicka-Morawska

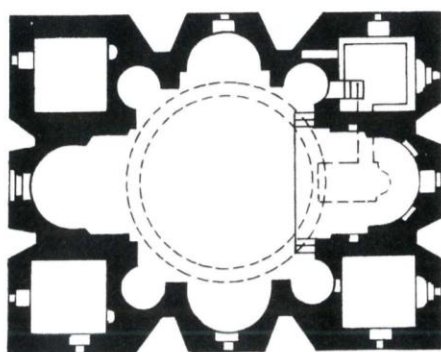
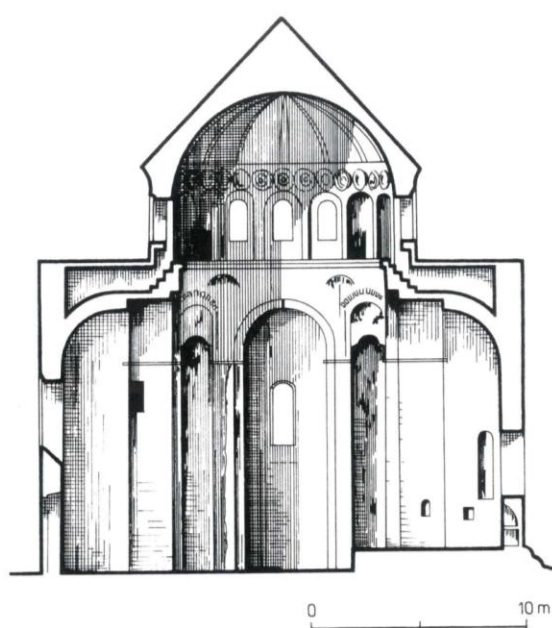
Również na terenie Armenii, państwa, gdzie religia chrześcijańska najwcześniej stała się dominującą (301 rok – Tiridates III), a chrystianizacja była dziełem św. Grzegorza Oświeciciela (według tradycji zaprowadzenie chrześcijaństwa łączy się z działalnością apostołów Bartłomieja i Judy Tadeusza), już od V w. wznoszono liczną grupę świątyń centralnych (rys. 24.) z kopułą na wysokim bębnie. Ich cechą wyróżniającą są różne plany i brak narteksu. Początkowo dominującą formą była bazylika, która ideowo miała wzmocnić pozycję króla i państwa. Formą między bazyliką a kościołem centralnym jest kościół św. Gajane w Wagarszapat (Eczmiadzyn) zbudowany w latach 630-636, zaopatrzony w absydę i flankujące ją pastoforia w masywnych murach. Świątynią, która stała

Rys. 24. Rzuty wybranych kościołów Armenii: a) bazylika w Jeghvard (V w.), b) bazylika w Jererujk koło Ani (V w.), c) kościół w Tekor (V w.), d) kościół w Pytyghni (VI w.), e) katedra w Eczmiadzyn (V w.), f) kościół Karmrawor w Ashtarak (VII w.), g) katedra w Bagaran (624-631), h) kościół św. Jana w Mastara, i) katedra w Awan (609-611), j) kościół Zoravar w Jeghvard (VII w.), k) kościół św. Grzegorza Oświeciciela w Ani (początki XI w.), l) kościół św. Sarkisa w Chyckonk (1027 r.), ł) kościół Zbawiciela w Ani (1036 r.), m) kościół św. Hripsime w Ani (XIII w.), za P. Trzeciakiem

Fig. 24. Sections of selected churches in Armenia: a) basilica in Yeghvard (5th century), b) basilica in Jererujk near Ani (5th century), c) church in Tekor (5th century), d) church in Pytyghni (6th century), e) cathedral in Echmiadzin (5th century), f) Karmravor Church in Ashtarak (7th century), g) cathedral in Bagaran (624-631 AD), h) St. John's Church in Mastara, i) cathedral in Awan (609-611 AD), j) Zoravar Church in Yeghvard (7th century), k) Saint Gregory the Illuminator's Church in Ani (the beginning of 11th century), l) St. Sarkis' Church in Chyckonk (1027), ł) Church of the Holy Savior in Ani (1036), m) St. Hripsime's Church in Ani (13th century), from P. Trzeciak

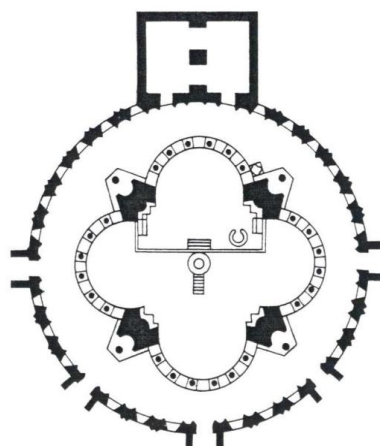
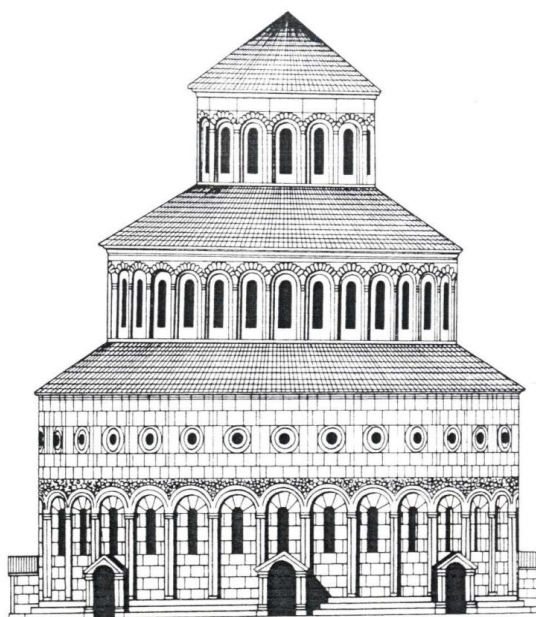
się wzorem dla późniejszych realizacji w Armenii, był kościół św. Hripsime w Wagarszapat zbudowany po 618 r. z fundacji katolikosy (od V w. tytuł głowy kościoła armeńskiego) Komitasa (rys. 25.), uważany za najdoskonalszą architektonicznie budowlę centralną. W planie wyraźnie zaznaczono wysokie nisze, które akcentują rzut krzyża, z dominantą w postaci kopuły na wyższym niż obecnie bębnie. Z innych budowli o podobnych programach przestrzennych można wymienić katedrę w Awan (609-611) oraz kościoły w Mastara i Woşkepar (VII w.). O ile kościół w Hripsame jest uważany za najdoskonalszą pod względem architektonicznym i konstrukcyjnym, o tyle katedra w Zwartnoc niedaleko

Rys. 25. Wagarszapat – kościół św. Hripsime, za P. Trzeciakiem

Fig. 25. Vagharshapat – St. Hripsime's Church, from P. Trzeciak

Wagarszapat (fundacja Nersesa III) uchodziła za najwspanialszą (rys. 26.). Zbudowano ją w latach 645-660 na planie trzydziestoboku o średnicy 36 m i wysokości wnętrza 45 m. Składała się z trzech rotund postawionych jedna na drugiej, a całą konstrukcję dźwigały cztery potężne filary. Wszystkie kondygnacje przeproto długimi, wąskimi otworami, a najniższą zaopatriono jeszcze w ciąg okulusów. Świątynia została zniszczona w X w. przez trzęsienie ziemi, a znana jest

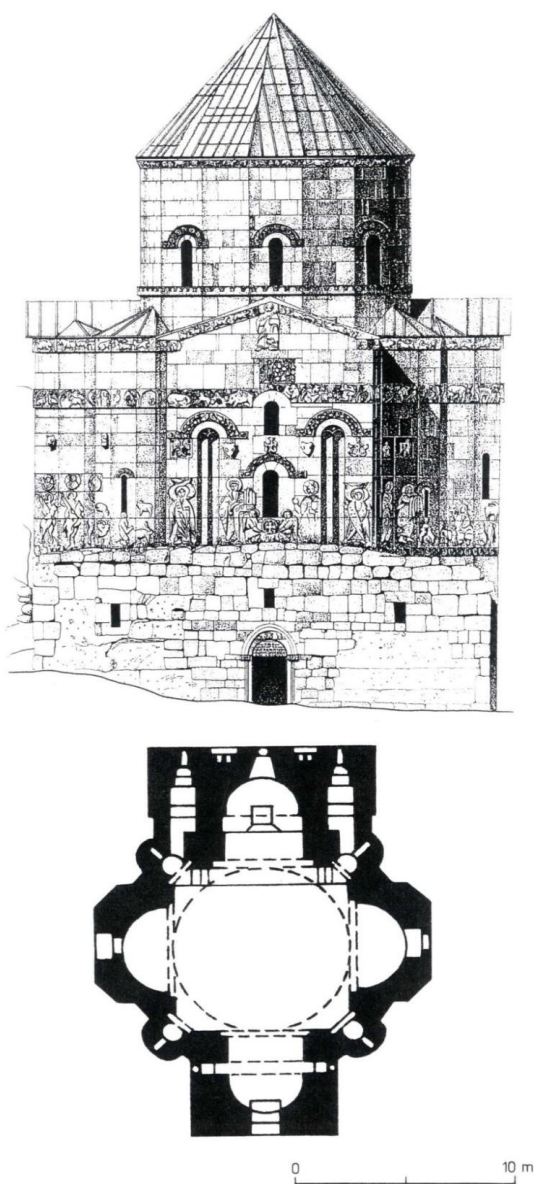

Rys. 26. Zvartnoc – katedra, rekonstrukcja i plan według T. Toramaniana, za P. Trzeciakiem

Fig. 26. Zvartnots – cathedral, reconstruction and plan by Toramaniana, from P. Trzeciak

0 10 m

wyłącznie z rekonstrukcji wykorzystującej opisy i źródła ikonograficzne. Skromniejszą, ale przestrzennie nawiązującą do niej budowlą może być kościół św. Grzegorza Oświeciciela (1001-1020) w Ani, ówczesnej stolicy Bagratydów. Perłą architektury ormiańskiej jest kościół Świętego Krzyża na wyspie jeziora Wan zbudowany w latach 915-921 przez króla Gagika I o bogatej dekoracji rzeźbiarskiej (rys. 27.).

Rys. 27. Kościół Świętego Krzyża na wyspie Achtamar jeziora Wan, za P. Trzeciakiem

Fig. 27. Holy Cross Church on Akdamar Island in Lake Van, from P. Trzeciak

Przedstawione informacje nie zmieniają obrazu architektury sakralnych obiektów centralnych z obejściem, ale zapewne poszerzą stan wiedzy o tej wyraźnie wyodrębnionej grupie. Można tu jeszcze raz zaakcentować tezę wyrażaną już w literaturze¹⁴, że obecność tego typu rozwiązań w całym świecie chrześcijańskim była powszechna i mieściła się w granicach chronologicznych od IV do XIV w. Dalsze studia, zarówno terenowe, jak i gabinetowe, zapewne ujawnią kolejne przykłady.

Wykaz źródeł rysunków

- Rys. 1. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, Rzeszów 2008, s. 65 (rys. 73.).
- Rys. 2. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, Rzeszów 2008, s. 68 (rys. 74.).
- Rys. 3. Dyba J.: Architektura rotundy św. Mikołaja w Peremyszli. Drogobickij Krajeznawczij Zbirknik, 2002, VI, s. 73.
- Rys. 4. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 71 (rys. 75.).
- Rys. 5. Filarska B.: Początki architektury chrześcijańskiej, Lublin 1983.
- Rys. 6. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 78 (rys. 80.).
- Rys. 7. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 79 (rys. 81.).
- Rys. 8. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 79 (rys. 82.).
- Rys. 9. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 79 (rys. 83.).
- Rys. 10. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 80 (rys. 84.).
- Rys. 11. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 80 (rys. 85.).
- Rys. 12. Pedro de Palol: Wczesnochrześcijańska sztuka Zachodu, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 18.
- Rys. 13. Pedro de Palol: Wczesnochrześcijańska sztuka Zachodu, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 1.
- Rys. 14. Pedro de Palol: Wczesnochrześcijańska sztuka Zachodu, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 18.
- Rys. 15. Jose Pijoan: Złoty wiek sztuki bizantyjskiej, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 81.
- Rys. 16. Pianowski Z., Proksa M.: Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006, s. 85 (rys. 100.).
- Rys. 17. Machowski M.: Ekspansja sztuki bizantyjskiej. Sztuka Bałkanów, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 162.
- Rys. 18. Pedro de Palol: Wczesnochrześcijańska sztuka Zachodu, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 40.
- Rys. 19. Machowski M.: Ekspansja sztuki bizantyjskiej. Sztuka Bałkanów, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 157.
- Rys. 20. Lewicka-Morawska A., Sztuka dawnej Gruzji, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 218.

¹⁴ Z. Pianowski, M. Proksa, *Najstarsze budowle Przemyśla...*, op.cit., s. 97.

- Rys. 21. Lewicka-Morawska A.: Sztuka dawnej Gruzji, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 218.
- Rys. 22. Lewicka-Morawska A.: Sztuka dawnej Gruzji, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 219.
- Rys. 23. Lewicka-Morawska A.: Sztuka dawnej Gruzji, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 220.
- Rys. 24. Trzeciak P.: Sztuka dawnej Armenii, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993.
- Rys. 25. Trzeciak P.: Sztuka dawnej Armenii, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 193.
- Rys. 26. Trzeciak P.: Sztuka dawnej Armenii, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 194.
- Rys. 27. Trzeciak P.: Sztuka dawnej Armenii, [w:] Sztuka Świata, t. 3, Warszawa 1993, s. 196.

ONCE MORE ABOUT FAR ANALOGIES OF ST. NICOLAS ROTUNDA IN PRZEMYŚL

Summary

St. Nicolas Rotunda, whose relics were discovered under the chancel of the Cathedral of Latin Rite in Przemyśl, is one of the numerous buildings with a complex central plan. It comprises a nave and its surrounding ambit, above which there used to be a matroneum. Such a form emerged in the 4th century in the funding circle of Constantine the Great, Helena and Constance. European and Palestinian analogies were referred to in my previous works. They include buildings in Rome (the Baptistery of St John Lateran and Santa Constanza) and Palestine (Church of the Holy Sepulchre). Since the 5th century the number of churches across Europe had increased, among which one of the largest was Basilica of San Lorenzo in Milan (4th/5th century). Constantinople's Church of the Saints Sergius and Bacchus served as a model for many other buildings, and together with Hagia Sophia it is one of the most significant early Christian buildings. Such churches consisted of three parts: circular nave covered with a dome, narthex and atrium. Here we will expand on Georgian and Armenian buildings. They prove that the concept/idea of central buildings reached even that far, which can be explained with Christianity's early dominance in Georgia and Armenia. Subsequent examples described of early Christian central churches once again confirm that solutions of this kind were common in the period from 4th to 14th century. Further studies, both in the field and in the office will certainly reveal more such instances.

Keywords: rotunda, ambit, baptistery

Przesłano do redakcji: 02.03.2014 r.

Przyjęto do druku: 02.06.2014 r.

DOI:10.7862/rb.2014.14